

ÜZENNEK A KÖVEK

„Legyen nagy békesség és élet számunkra és egész Izrael számára, s mondjátok együtt: úgy legyen.
Aki békét szerez a magasságban, teremtsen békét számunkra és egész Izrael számára, s mondjátok együtt: úgy legyen”

ÜZENNEK A KÖVEK

Fotódokumentumok
a Zala megyei elhagyott zsidó temetők felújításáról

Zala Megyei Önkormányzat

Zalaegerszeg

2014

Szerkesztés: Siklósi Vilmos, Zóka Gyula

Kiadványterv, fotók: Zóka Gyula

Fotók a 20, 25, 35, 42, 48, 56,
62,68, 69, 70, 71, 72, 76, oldalon: Siklósi Vilmos

Képaláírások: Arany Horváth Zsuzsa

ISBN 978-963-7182-17-4

A temetők felújítását, a kiadvány létrejöttét támogatták:

Zala Megyei Önkormányzat

Települési Önkormányzatok — ahol felújítás történt

Civil Alap — 2014 pályázata a Magyar Holokauszt 70. Emlékévére

Zala Megyei Büntetés — Végrehajtási Intézet

Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége

Zalaegerszegi Zsidó Hitközség

Gura Nyomda, Zalaegerszeg

Tartalom:

Ahogy elkezdődött (Kiss Bódog Zoltán — Garamvölgyi György)	7
Előszó (Manninger Jenő)	8
Előszó (Heisler András)	9
„Ott hona nem múltó — itt hona árván maradt” (Siklósi Vilmos)	10
„Miattuk homályosodnak szemeink...”(Megyeri Anna)	11
Kisvásárhely (Mihályfa)	14
Nagykapornak	20
Dobri	26
Pacsa	30
Türje	36
Páka	42
Zalalövő	48
Lenti	56
Sójtör	62
Karmacs	68
Hahót	72
Búcsúszentlászló	76
Tornyiszentmiklós	80
Pethőhenye	84
Zalabaksa	88

Ahogy elkezdőött

Mindig öröm szembesülni az elvégzett munka eredményeivel, különösen akkor, ha olyan sebeket gyógyít, melyet egy egész közösség hordoz.

2002 – 2006 között a Zala Megyei Önkormányzat vezetőiként legfontosabb feladataink egyikének tekintettük Zala történelmi múltjának ápolását. Felújításra került a Söjtöri és Kehidai Deák-kúria, a nagykanizsai múzeum több mint 30 év után új állandó kiállítással gazdagodott.

Ennek a küldetésnek szerves részeként folyamatos, harmonikus kapcsolatot áptunk a történelmi egyházakkal, köztük a megyében működő Zsidó Hitközségekkel is.

Együttműködésünk tervezésekor vetette fel Siklósi Vilmos, a Zalaegerszegi Zsidó Hitközség elnöke a Zala megyei falvak zsidó temetőinek felújítási ügyét, mely önkormányzati ciklusokon átívelő emlékkőrő, kegyeleti aktusként javasoltunk megvalósítani. Köszönet minden szereplőnek, aki ápolta, továbbvitte a megfogalmazott gondolatot.

A rendbehozott temetők sajnos a lezárt múlt részei. A haláltáborok véget vetettek a több száz éves együttélésnek, melyben a zsidó közösség szerves része volt a zalai falvaknak.

Bízunk benne, hogy az utókor történelmi emlékként, emlékezőhelyként is tekint ezekre a temetőkre, mely méltó módon őrzi egy közösség emlékezetét. Szolgálja a lelkek békéjét, adjon erőt a jövőhöz!

Kiss Bódog Zoltán
Kiss Bódog Zoltán
elnök
Zala Megyei Közgyűlés 2002–2006

Garamvölgyi György
Garamvölgyi György
alelnök
Zala Megyei Közgyűlés 2002–2006

Előszó

Zala megye településeinek életében jelentős szerepet játszott a XVIII. században betelepült zsidóság, s az ott élő családok nagyban hozzájárultak lakóhelyük arculatának kialakításához. A XX. század rémtettei következtében azonban a zsidó lakosok gyakorlatilag eltűntek kistelepüléseinkről, s a holokauszt maroknyi túlélője hazatérése után már a nagyvárosokban folytatta további életét vagy külföldre távozott.

Falvainkban ma már csak a katasztrofális állapotban lévő, elhagyatott zsidó temetők jelzik a zsidóság valamikori jelenlétét. Zala megyében összesen 37 ilyen temető található, melyek közül a három városban — Zalaegerszegen, Nagykanizsán és Keszthelyen — fekvőt a most is működő zsidó hitközségek gondozzák és tartják fenn, míg a kisebb településeken lévőket mára benőtték az erdők, teljesen elgazosodtak, az ott található síremlékek pedig tönkrementek.

Ezért is volt nagy jelentősége a Zala Megyei Közgyűlés 2006-ban hozott döntésének, amely felismerve ezen emlékhelyek megőrzésének fontosságát, a történelmünkkel való szembenézés és megemlékezés lehetőségének fenntartása érdekében elhatározta, hogy felkarolja a rendkívül elhanyagolt zsidó temetők megmentésének ügyét és minden megtesz azok helyreállítására és megóvására érdekében. A közös cél érdekében együttműködési megállapodást kötött a Zala Megyei Önkormányzat, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége és a Zalaegerszegi Zsidó Hitközség, s ennek révén az elmúlt évek gazdasági nehézségei ellenére is folytatni tudtuk a zalai sírkertek rendbe hozását, melynek eredményeként mára 11 zsidó temetőt sikerült felújítanunk.

Az idei évre további felújításokat tervezünk — Tornyiszentmiklóson, Bucsuszentlászlón, Gelsén és Pethőhenyén — immár pályázati támogatást is igénybe véve, s bízom abban, hogy a továbbiakban is folytatódhat ez a munka, melynek nyomán néhány éven belül elmondhatjuk talán egyedüliként az országban, hogy Zalában rendbe hoztuk és felújítottunk minden reménytelen helyzetben lévő zsidó temetőt, hiszen a holokauszt során

elhurcolt és meggyilkolt családoknak már nincsenek leszármazottai településeinken, akik gondozhatnák halottaik nyughelyét.

Ugyanakkor meggyőződésem, hogy a múltban történt méltánytalanságokról nem feledkezhetünk meg, gyermekeinkkel együtt emlékeznünk kell az akkor történetekre, hogy — Pilinszky szavaival élve — soha többé ne történhessen meg „a század botránya, amely a XX. századi civilizált Európa sorsát meghatározta”. Hiszen akkor megtörtént az, aminek nem lett volna szabad. Arra, ami a II. világháború alatt az európai zsidósággal és 1944-ben a magyar zsidókkal történt, nincs magyarázat és nincs mentség. Ez nemcsak a zsidóság tragédiája, hanem Európa és Magyarország tragédiája is.

Az emlékezést szolgálja ez a kiadvány is, bemutatva a zsidó temetők megmentése érdekében végzett munkát, hogy soha ne feledkezzünk el arról a vészterhes korszakról, amelynek Magyarországon 600 ezren estek áldozatul, Zalában pedig a korabeli adatok szerint elpusztult vagy lakhelyének elhagyására kényszerült a megye zsidó lakosainak csaknem 90 százaléka. Hajtsunk fejet Zala megye meggyilkolt polgárainak emléke előtt és fejezzük ki tiszteletünket a túlélők iránt, akik képesek voltak az átélt borzalmak után újrakezdeni életüket!

A temető felújítások kapcsán köszönettel tartozunk az érintett önkormányzatoknak, polgármestereknek, civil segítőknek és a kis falvak lakóinak, akik segítették, illetve segítik munkánkat.

Zalaegerszeg, 2014. július

Manninger Jenő

a Zala Megyei Közgyűlés elnöke

Előszó

Nehemja könyve (II,3) a temetőt a sírok helyének (bét kivrotnak) nevezi: „Miért ne legyen szomorú az arcom, mikor a város, őseim sírjának helye romokban van ...”

Magyarországon számos helyen szembesülünk azzal, hogy sírjaink, őseink sírhelye romokban van. Kidőlt kerítések és emlékkövek, borostyánnal a felismerhetetlenségig benőtt sírok, akácok tobzódása, ezerfajta gyomok térnyerése, pusztulás. Romokban vannak, mert Magyarországon — különösen vidéken — sok helyen már csak a sírok vannak, már csak a temetőink maradtak, mert akiknek feladatuk lenne azok gondozása, őket hetven évvel ezelőtt elragadta tőlünk a történelem megmagyarázhatatlan és esztelen tömeggyilkossága.

Teljes települések zsidóságát pusztították el, s nem maradtak meg azok, akik egykor büszke polgárai, büszke munkásai voltak szeretett városuknak, falvaiknak, hazájuknak.

Nekünk, a mai utódoknak kötelességünk felkeresni őseink sírjait, hogy emlékezzünk rájuk, vagy elmondhassuk a Kaddist, a zsidók gyászimáját elhunytjainkért.

De mindig voltak emberek, zsidók és nem zsidók egyaránt, akik tudták, hogy az elpusztított zsidó közösség helyett morális kötelességük emlékezni az egykor volt polgárokra. S ebben az emlékezésben fontos feladat a sírok, a temetők felújítása, helyreállítása.

Zala megyében közel 10 esztendeje határozták el, hogy nekifognak ennek a munkának. Nagy feladat volt, hiszen egykoron itt is jelentős zsidó élet volt, mint megannyi helyen Magyaror-

szágon. A temetők felújítása komoly feladat mindenki számára. Önkormányzatoknak, civil szervezeteknek, hitközségeknek egyaránt. Ezt a munkát örökíti meg most ez a kötet, melyre mindenki büszke lehet. Talán ez a munka is bizonyítja majd, hogy van közös élete Magyarországon zsidóknak és nem zsidóknak egyaránt. Bízom abban, hogy rövidesen újabb kiadványok követhetik ezt a könyvet, az ország más vidékeiről, vagy akár a határon túlról is, hogy hirdessék a magyarországi zsidóság egykori sokszínűségét és példát mutassanak a hiteles emlékezés kultúrájából.

Budapest, 2014. szeptember

Heisler András
elnök

Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége

„Ott hona nem múltó – itt hona árván maradt”

(sír felirat)

Egy albumot tart kezében az olvasó. Azokról beszélnek a képek, akik valaha e tájon, a zalai kis falvakban éltek mindennapi, csendes, szorgos életüket. A falvak befogadták Őket, mint a gyermekek okosítóját, a peres ügyek intézőjét, a lyukas cipők javítóját, az egy szem cukorkát árusító vegyesboltost, a jó szőlőből készült bort kimérő kocsmáros, az egyszerű vidék jellegzetességét magán hordó ruhákat készítő, az embert, aki együtt aggódott a falusiakkal. Együtt aggódott, ha nem esett az eső, ha elkóborolt a tehén, ha a hó belepte a pajta kapuját, de együtt örült, ha kisbaba született, ha a vőfély szájából a lakodalomban mondókák hangzottak, ha klezmer zenére táncolt a falu népe, ha bikaborjút ellett a tehén.

S a képek beszélnek még valamiről. A hiányról, a megüresedett szatócsboltról, a kocsmáros nélküli ivóról, az üres házakról, a szomorúságtól fátyolos szemű gazdátlan kutyusokról, a takarítatlan udvarokról, a dallamok nélküli zsinagógákról, imatermekről, az elárvult, kéz nélküli hegedűkről.

A táj nem sokat változott, az utca képe sem, legfeljebb a port az aszfalt váltotta fel, a nagytemplom is a helyén van, a fák őszszel mindig lehullatják elsárgult leveleiket, a legelőn még egykét tehenet is látni, s virul a biokertészet és a gyümölcsaszalás. Csak bizonyos emberek hiányoznak, a zsidók.

A zsidók!

De még megvan a temetőjük, igaz senki nem vigyázott e maradó értékre, csak a természet. Ágas – bogas fákkal, sűrű aljnövényzettel, sírokra felfutó borostyánnal szőtte át, és próbálta védelmezni Őseink nyughelyét. Védelmezni a múltó lelkiismerettől, a felejtéstől, a sírkőre éhes vandáloktól. Nagyon kevesen jajdultak fel, mint ahogy akkor sem, amikor szekereken vitték Őket a városi gettóba, onnan a füstbe.

Zala megye 2006-ban ébredt az álomból, de felébredt. Az álomhoz kezét nyújtott a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége és munkájával a Zalaegerszegi Zsidó Hitközség. Együtt fon-

tosnak találtak egy gondolatot, azt a nemes és múlhatatlanul szükséges felismerést, hogy az utolsó pillanatban meg kell védeni a megyében még fellelhető zsidó értékeket, a temetőket.

S mára sorakoznak a nevek: Pacsa, Nagykapornak, Páka, Túrje, Zalalövő, Kisvásárhely (Mihályfa), Karmacs, Söjtör, Hahót, Lenti, Dobri, Bucsuszentlászló, Pusztamogyoród és Pethőhenye.

Az avatás felemelő pillanataiban mindig egy kisce, zsidó sírt láttam magam előtt, ahol édesanyám és édesapám nyugszik. S érzem, hogy Ők tudják: a sok – sok kacskaringós, útvesztőkkel teli út végén én is megpihenhetek mellettük, mint ahogy megpihennek az újra felújított kicsiny zalai zsidó temetőben az avatáskor visszatért, egykor kiűzött, megtagadott lelkek, mert ez az élet háza – bét hajjim, az örökkévalóság háza – bét halóm, a sírok háza – bét hakevárot.

Zalaegerszeg, 2014. augusztus 29.

Siklósi Vilmos

Zalaegerszegi Zsidó Hitközség
elnöke

„Miattuk homályosodnak szemünk...”

Zala megye mezővárosi, falusi zsidóságának emlékezete

Zala vármegyébe a 18. század első harmadában érkeztek az első zsidó házalók és vándorkereskedők Rohoncra, a Batthyány család Vas megyei birtokáról. Először maguk maguk jöttek ide, családjuk ekkor még jórészt Rohoncon éltek. Letelepedésük folyamatát tükrözi a 18. század első felében készült négy magyarországi zsidóösszeírás. Az első 1725-ben rendelték el, mely hét zalai településen — Alsólendva, Kanizsa, Keszthely, Sümeg, Szentgrót, Tapolca, Zalaegerszeg — 20 családfőt vett számba, 25 fiú- és 13 leánygyermekkel. 1728-ban a legtöbb zsidó Zalaszentgróton és Keszthelyen élt, szatócsboltot működtettek, lovakkal és szekerekkel vásároztak.

A harmadik, Mária Terézia által elrendelt 1743-as országos összeírás célja a zsidóság rendkívüli megadóztatása volt. A zsidóktól beszedett türelmi adót (tolerantialis taxa) családonként 6 forintban szabták meg. Zala megyében ekkor 36 családfőt írtak össze. Az 1746-os újabb összeírás Zala 27 helységében már letelepedett, 336 főt magában foglaló 92 zsidó családot vett számba, akiknek személyenként két forint adót kellett fizetniük, egyébként kiutasíthatták őket az országból. A házasság és a gyermekvállalás révén folyamatosan nőtt számuk, a családfők a nagyobb mezővárosok mellett másik 20 településen is éltek, a falvakban is gyökeret vert egy — két család, akik a boltot nyitottak, házalóként kereskedtek, szerződést kötöttek a földesúrral a regálék bérletére. Közülük legtöbben pálinkafőzőt, kocsmát, mészárszéket működtettek, hamuzsirt főztek.

1805-ben már 3512 zsidó élt Zalában, létszámuk 1850-re 8596 főre emelkedett. A városokban és a nagyobb vonzáskörzettel rendelkező piacközpontokban éltek a legtöbben: 1825-ben Nagykanizsán 1038-an, Zalaegerszegen 406-an, Keszthelyen pedig 1829-ben 319-en. Létszámbeli növekedésüket elősegítette a folyamatos betelepülés, a születésszabályozás vallási tilalma, a más vallásúaknál kisebb mértékű gyermekhalandóság. A legtöbben 1840 és 1850 között költöztek Zalába, korábbi kapcsolataikból adódóan zömmel Morvaországból, anyagiakban gyarapodó és egyben differenciált társadalmi csoportot alkotva. Eleinte kevesen éltek mesterségből, lassan nőtt a számuk, a legtöbben a szabómesterséget űzték. A falun élők történetét kevésbé ismerjük, azonban a településekről megjelent monog-

ráfikban találhatunk ismereteket róluk. A céhek kezdetben elzárkóztak a zsidó mesterek befogadása elől, a 19. század közepétől azonban remekelni engedték a zsidó iparosokat. Pacsáról ismerjük a Nagykanizsán született Weisz Henrik női szabó történetét, aki egy ideig Stern szabónő alkalmazásában állt. 1855-ben 10 esztendő vándorlást követően a Szent Lászlóban (Bucsuszentlászló) lévő szabó céh tagja kívánt lenni, kérte, hogy elkészíthesse remekét, hogy egykor a maga „kezére” tudjon lenni. 1856-ban kerülhetett erre sor: amint a mesterjogot megszerezte, önálló ipart kezdhetett.

A zsidó közösségek hamar létrehozták imaházait, egyesületeiket. Elsőként mindenütt a Chevra Kadisát (Szentegylet), mely a betegek és a temetés körüli teendőket végezte. A kisebb településeken a hitközségek feladata volt a jótékonykodás, az elesettek megsegítése. A nagyobb létszámú hitközségekben azonban az idők során további egyesületeket hoztak létre, melyek a jótékonykodás, kulturálódás céljait szolgálták.

Halottaik számára megvásárolták temetőik területét. Ezek sok esetben a falvak távoli határában helyezkedtek el, Söjtörön például falutól több kilométerre található a temető. Az itteni, mintegy 60 fős zsidó közösség Eötvös Károly szerint egy időben Deák Ferenc szülőházában bérelt helyiséget. (1901-ben leégett imaházuk helyett 1906-ban építettek újat.) Deák Ferenc a reformkorban maga is sokat tett a zsidók jogfosztottságának felszámolásáért. Országgyűlési feliratát a zalai zsidók szépen kalligrafált iratban köszönték meg 1840-ben.

Sírköveiket a nagyobb települések kőfaragóinál rendelték meg, a pacasai temetőben is állnak keszthelyi homokkő sztélék, márvány sírkövek, a kisvásárhelyi síremlékeket keszthelyi, nagykanizsai, sümegi faragók készítették. A házaspároknak külön-külön sírjeleket állítottak, felirataikat és szimbolikus ábrákat vallásuk szigorú szabályai határozták meg. A szokások idővel átalakultak, megjelentek a családi síremlékek, a héber mellett a magyar nyelvű feliratok. A holokausztot követően a túlélők felvésették az áldozatok neveit, ezzel is tovább éltetve emléküket.

Zsinagógák álltak a megyében 1780 körül Keszthelyen, 1795-ben Zalaegerszegen, 1809-ben Zalaszentgróton, 1821-ben

Nagykanizsán, 1830-ban Zalalövön, 1836-ban Pacsán. A nagyobb településeken megszervezték saját elemi iskoláikat, így például 1820-ban Zalaegerszegen, 1832-ben Nagykanizsán, 1849-ben Keszthelyen.

A 19. század első felében a magyar társadalom befogadó magatartása hozzájárult a zsidóság társadalmi integrálódásához. A zsidó emancipációs küzdelmek vallási téren a hitújító, azaz reform irányzat és a tradíciókhoz ragaszkodó konzervatív, azaz ortodox irányzat kialakulásához vezettek. A reform törekvés kiemelkedő alakja Löw Lipót (1811–1875), aki 1841 és 1846 között működött Nagykanizsán, 1842-től főrabbiaként. A polgárosodás és a magyarosodás követelményeivel akarta egyeztetni a zsidó vallás törvényeit, azt vallva: „a zsidóság kérdése nem nemzeti (nemzetiségi), hanem pusztán vallási kérdés.” 1844-től magyarul prédikált a zsinagógában, 1845 októberében orgona szólalt meg, elsőként magyar zsidótemplomban, a zsinagógai reformok jegyében.

Az 1848–1849-es szabadságharcban nem csekély szerepe volt a zsidóság anyagi és személyes áldozatvállalásának, ennek köszönhetően 1849. július 28-án a debreceni országgyűlés törvénybe iktatta az izraeliták egyenjogúsítását.

De az igazi segítséget az 1867-es emancipációs törvény adta a zsidóság gazdasági és kulturális téren történő megerősödéséhez. Az 1868-69-ben megtartott izraelita egyetemes kongresszuson a magyarországi zsidóság a vallási reformok híveire és az ortodox irányzat követőire szakadt. A zalai hitközségek döntő többsége a neológ irányzatot választotta, csak néhányan ragaszkodtak az ortodoxiához: Hahóton, Kővágóörsön, Balatonfüreden, Kisvásárhelyen.

A Zala megyei zsidóság viszonylagosan békés életét az 1883 augusztusában, a tiszzaeszlári per lezárását követő országos hisztéria következményeként kirobbant antiszemita megmozdulások zavarták meg. A korbelti sajtó is beszámolt a megyeszékhelyi, a sőjtöri és a zalalövői eseményekről, ahol a feltűzelt tömeg megtámadta és feldúlta a zsidó kereskedők üzleteit, házaikat. Több faluban gyűjtogatásra került sor, Bezeréd pl. porig égett ennek köszönhetően. A novemberig tartó zavargások megfékezéséhez a kormányzat kénytelen volt statáriumot el-

rendelni és a katonaságot bevetni. A sok áldozattal járó atrocitások bírósági tárgyalásokkal zárultak, ahol főként a felbujtókat, a garázdákat büntették meg.

1890-ben 17 hitközség (izraelita anyakönyvi kerület) létezett a megyében. A közösségek számos új zsinagógát emeltek: Tapolcán 1863-ban, Keszthelyen az 1852-ben épült klasszicista zsinagógát 1894-ben koraelektikus stílusban alakították át; Pacsán 1889-ben avattak új templomot, Kővágóörsön 1890-ben felújították a régi épületet, Zalaegerszegen hosszú tervezést követően 1904-ben elkészült a zsinagóga; ugyanebben az évben Hahóton, 1913-ban Sümegen építettek új zsinagógát. 1921-től Zala (Baranyával és Somogyval) a VI. hitközségi kerülethez tartozott, mindvégig Nagykanizsa székhellyel.

A falusi zsidóság megőrizte vallását, de nemcsak a hitközség, hanem a települések életében is részt vállalt. A falvakban a kereskedelem szinte teljes egészében a zsidó kereskedők kezében volt, jelentős a malomtulajdonosok, malombérlők száma, már nagyobb földbirtokokat is bérelhettek, vagy saját földjüket művelthették. A kereskedők, gazdálkodók gyermekei közül többen az értelmiségi pályát választották. A pölöskefői, mézszárszéket működtető Grünwald Mór kereskedő gyermeke a nemzetközi híró Mező Ferenc (1885 — 1961) író, tanár, sporttörténész. Nagykanizsán és Zalaegerszegen járt gimnáziumba, 1909-ben szerzett latin-görög szakos tanári diplomát. Rövid ideig a zalaszentgróti polgári iskolában tanított, majd fővárosi gimnáziumi tanár, igazgató. 1928-ban az amszterdami olimpia szellemi versenyének győztese Az olimpiai játékok története című munkájával.

A magukat magyarnak érző, hazafias érzelmű zsidók részt vettek az első világháború harcaiban. Mező Ferenc közel három évet szolgált a fronton, tapasztalatiról több írásában számolt be. A zalai zsidóság az antiszemitizmus megerősödése ellenére is hangsúlyozta hazafiságát, büszkén állított emléktáblákat a világháborúban elesett zsidó hősöknek.

Zala megyében a zsidóság számaránya 1920 és 1941 között a felénél is kevesebbre, jóval az országos átlag alá csökkent. Ebben szerepet játszott az elvándorlás, a fővárosba és külhonba költözés, más vallás felvétele. 1941-ben az 511 373 lakosból

mindössze 7027 fő vallotta magát zsidónak. Zsidók Zala megye 203 településén laktak, 10 településen élt 100 fős, vagy azt meghaladó népesség. 151 faluban tíznél kevesebben éltek, többségükben ez csupán egy-két családot jelentett.

A revíziót követően a történelmi vármegye területén 15 hitközség működött. Nagykanizsán elemi iskolát és felső kereskedelmi iskolát működtetettek, Tapolcán pedig elemi iskolát. A szolgálatot teljesítő rabbikat nagy tisztelet övezte. 1930-ban Zalalövön, 1933-ban Hévízfürdőn új zsinagóga épült.

A kirekesztő, fajvédő politika azonban biztos támogatásra talált Zala megyében. Sok esetben a parasztság is a zsidókat okolta hátrányos gazdasági és társadalmi helyzetéért. A három zsidótörvény először az értelmiségi foglalkozásúak, majd a kereskedők, vállalkozók megélhetését fenyegette, s lehetetlenítette el. A zalai napilapok rendszeresen beszámoltak a zsidóellenes hatósági intézkedésekről. Például Türjén 1942. október elsejével mindkét vágóhidat és állatkereskedést megszüntették. 1943 októberében az 5 holdon aluli zsidó birtokokat értékesítették a Zalavármegyei Közjóléti Szövetkezet számára.

Már 1944. április elején megkezdték a zsidók összegyűjtésére vonatkozó tervek kidolgozását, az április 28-án megszületett ún. gettórendelet az országot hat művelési zónára osztotta. Zala megye a III. (szombathelyi) csendőrkerülethez és a délnyugat-dunántúli V. zónához tartozott a pécsi IV. csendőrkerülettel együtt. Magyarország déli határsávját 1944. április 19-én hadművelési területté nyilvánították, s elrendelték a kiűrését. Ezért a nagykanizsai pályaudvarából indították a megyében elsőként, április 28-án és május 17-én az ottani internálótáborban és gettóba kényszerített emberek tömegeit. Zalaegerszegen, Tapolcán, Keszthelyen, Zalaszentgróton, Sümegen és Pacsán jelölték ki még gettót. Zalaegerszegen a város, a járás, valamint a novai és a lenti körzet zsidóit tömörítették. A gettót május 16-án lezárták, ahol addigra 375 családot, 1221 embert helyeztek el. Végül június 15 és június 24-e között szállították Zalaegerszegrre a nagykanizsait kivéve a megye gettóinak végtelenül megalázott lakóit és vallási vezetőit. A téglagyárakba hurcolt zsidóknak deportálásuk előtt számos atrocitást, mótonzást, kegyetlenkedést kellett átélniük. Zalaegerszegről július

5-én indultak a vagonok Auschwitzba, míg a vidéki zsidóságot 6-án indították útnak. Nem kímélték a betegeteket, az időseket, a különösen nagy köztiszteletben álló személyeket sem. Ritka példa volt arra, hogy a falvakban egy-egy hűséges barát sike- resen el tudott bújtatni valakit.

Zala megye lakosai közül 1941-ben 7027-en vallották magukat izraelita hitfelekezetűnek, számukat növelte a 48 jiddis és héber anyanyelvű lakos, valamint a 877 áttért, „zsidónak minősített” személy. A háborús évek szörnyű mérlege: az újabb kutatások szerint mintegy öt és félezer zalai zsidót deportáltak, a túlélők tanúsága szerint csak minden tízedik személy élte túl a szörnyűségeket. Türje 40 elhurcolt zsidó lakosából csak négyen, Zalalövő mintegy 100 deportált lakosából, csupán kilencen érkeztek haza, de a többi településen is hasonló a veszteség.

A hazatérő zsidó lakosokat kiűrtett üzletek, elfoglalt házak, lakások, pusztuló zsinagógák várták. A kis falvak, de a nagyobb községek zsidósága szinte teljesen eltűnt csupán elárvult temetőik sírkövei emlékeztetnek közösségeikre.

Rosenberger Bernát malomtulajdonos és családja Hahóton 1910 körül. Vértes Antal felvétele. A 10 gyermek közül csak a jobbszélen álló fiú, Béla térhetett haza a munkaszolgálatból. (magántulajdon)

KISVÁSÁRHELY (MIHÁLYFA)

איך נפלו הגבורים

„HOGYAN HULLOTTAK EL A HŐSÖK...”
(II. Sám. k., 1,19)

KISVÁSÁRHELY (MIHÁLYFA), AVATÁS 2008. 12. 11.

A Sümeg — Zalaegerszeg út mentén található Kisvásárhely 130 sírkövet tartalmazó temetőjét 2008-ban újították fel Reicz Jánosné polgármester áldozatos munkája révén.

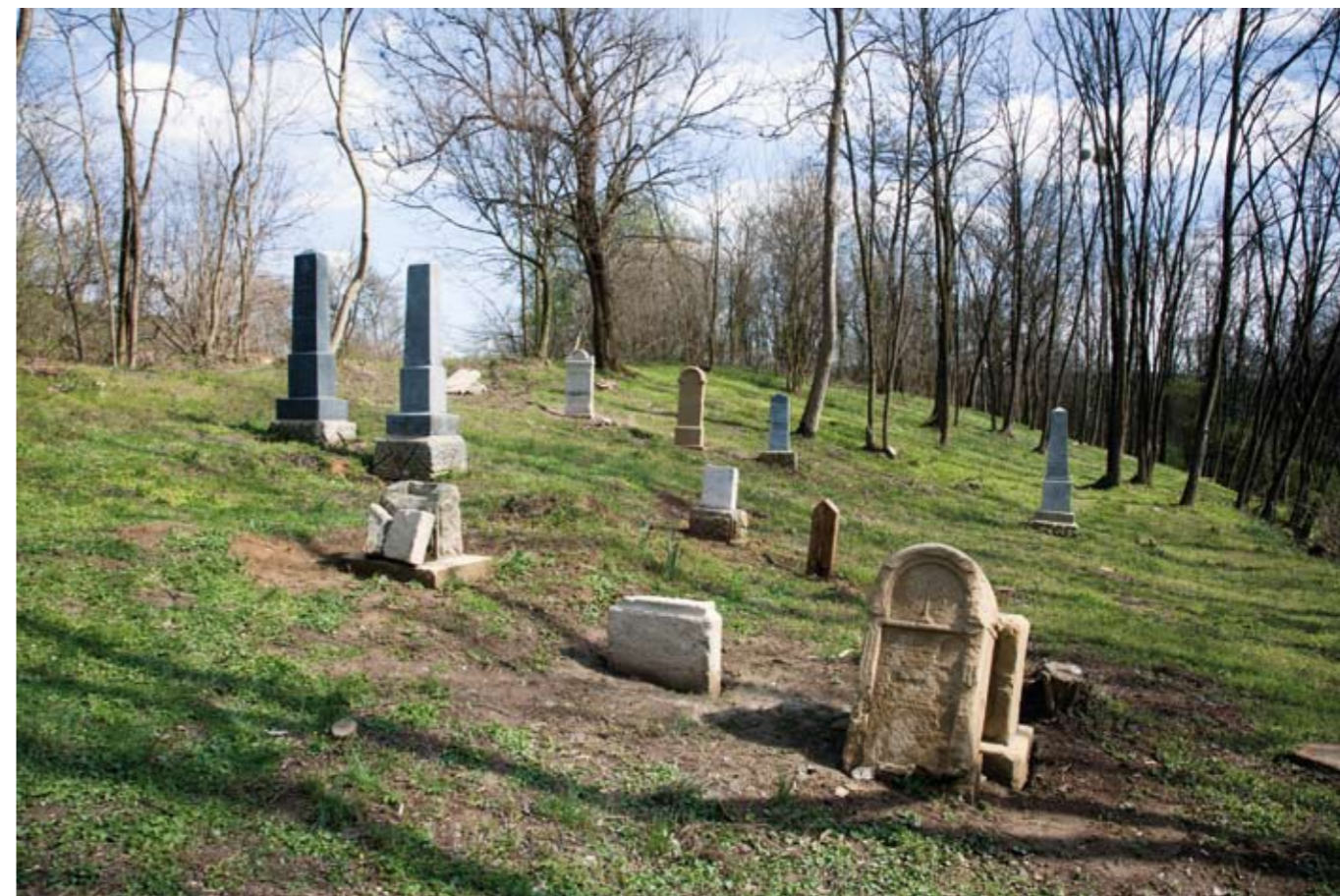
NAGYKAPORNAK

כִּי עָלָה מוֹת בַּחֲלוֹנֵינוּ

„ABLAKAINKON RONTOTT BE A HALÁL.”
(Jer. 9,30)

NAGYKAPORNAK, AVATÁS 2008. 03. 26.

Nagykapornak községben a 18. század végétől laktak zsidók, legtöbbben — 38 fő — 1890-ben. 1941-ben 8 izraelita és 5 zsidónak minősített lakost számoltak össze. A zalaszentgróti gettóba május 15-én öten kerültek, ahonnan június közepén Zalaegerszegre szállították őket.

Az 1944. április 8-án kelt zsidóösszeírás a nagykapornaki körjegyzőségben 9 nevet tartalmaz, a jegyzet szerint azonban három Zalaegerszegen tartózkodtak, kettő pedig nem voltak megkülönböztető jelzés viselésére kötelezve.

A zsidótemetőt 2006 telén találták meg, hozták rendbe, 2008-ban avatták fel Sifter Péter polgármester, Zoltai Gusztáv, a MAZSIHISZ vezetője és Kardos Péter budapesti főkántor jelenlétében.

DOBRI

וספרה הארץ משפחות משפחות לבר

„ÉS GYÁSZOLTA AZ ORSZÁG CSALÁDONKÉNT KÜLÖN — KÜLÖN.”
(Zekh. 12,12)

DOBRI, AVATÁS 2011. 05. 08.

A községbe egy varasdi zsidó temetkezett legelőszőr. A XIX. században 50 főnyi felekezet lakta a falut.

A temetőt a Dobri Jövőjéért Egyesület segítségével újítták fel, s 2011 májusában avatták fel Nagy Kálmán, a Zala Megyei Önkormányzat alelnökének részvétele mellett.

PACSA

על אלה חשכו עינינו

„MIATTUK HOMÁLYOSODNAK SZEMEINK.”
(Siral. k., 5,17)

PACSA, AVATÁS 2006. 12. 13.

Az első zsidók a 18. század közepén telepedtek le a faluban, a velük rokonszenvező földesúr, Festetics gróf engedélyével, s a század végén már 20 családban 78 zsidó élt a község területén.

A legtöbb izraelita 1870-ben lakott itt — 195 fő. A közösség 1836-ban már biztosan rendelkezett templommal, ez azonban leégett, akárcsak az 1884-ben épített új zsinagóga. Az utóbbi helyett 1889-ben építettek zsidótemplomot, amelyet azonban mára lebonttak. A hitközség 1858-ban nyitotta meg 1909-ig fennálló népiskoláját.

Az 1920-as években gőzmalom, tojás – és vajexportüzlet, téglagyár működött a faluban. Az 1941-es népszámlálás szerint Pacsán 63 izraelita és 5 zsidónak minősített lakost regisztráltak. 1944. május 16-án gettót állítottak Pacsán, ahol május 20-án 35 családot helyeztek el. A pacasai zsidók közül csak néhányan tértek haza, s a 13 túlélő megpróbálta újjászervezni a hitközséget, de az az ötvenes évek elején hivatalosan is megszűnt.

A pacasai zsidó temetőt elsőként a programban 2006 decemberében avatták újra, Zoltai Gusztáv, a MAZSIHISZ ügyvezetője, Kálmán Tamás főkéntor és Manning János megyei közgyűlési elnök részvétele mellett.

TÜRJE

„IDEGEN FÖLDÖN MÁRTÍRHALÁLT SZENVEDETT KEDVESEINK ÖRÖK EMLÉKEZETÉRE.”

A Holokauszt emlékművének felirata a temetőben, ezt a türjei hazatért zsidók állították.

TÜRJE, AVATÁS 2011. 03. 03.

A türjei zsidók száma a helyi népességhez viszonyítva 1880-ban volt a legmagasabb, a legtöbb izraelita pedig 1890-ben élt a helységben: 74 fő.

A zsidókat sújtó korlátozások következtében 1942. október elsejével mindkét vágóhidat és állatkereskedést megszüntették. 1943 októberében az 5 holdon aluli zsidó birtokokat értékesítették, melyek új tulajdonosa a Zalavármegyei Közzjóléti Szövetkezet lett.

1941-ben 47 izraelita és 9 zsidónak minősített lakost számoltak össze. A türjei körjegyzőség zsidó lakói 1944. május 15-én a zalaszentgróti gettó foglyai lettek, ahonnan június közepén Zalaegerszegre hurcolták őket. A holokauszt során elhurcolt 40 zsidóból csak négyen tértek vissza.

PÁKA

והילילו שירות היכל

„JAJJÁ VÁLTOZTAK A SZENTÉLY ÉNEKEI.”
(Ámosz 8,3)

Páka, avatás 2009. 12. 08.

A zsidók falubeli megjelenéséről az első ismert írásos adatunk 1770-ből származik; ez egy zsidó mészárosról tesz említést.

A zsidóság száma elsősorban a Galiciából történő intenzív bevándorlás hatására – XVIII-XIX. század fordulója – a XVIII. század második feléhez képest megháromszorozódott. 1879-ben Páka lakosságából 800 római katolikus, 5 ágostai hitvallású és 47 zsidó.

Az 1930-as évekből több kocsmáról van tudomásunk. Hirschl Ignác vendéglőjéről, melyben megebédelt a Göcseji hét előkészítésén dolgozó neves néprajzkutató Gönczi Ferenc és az őt elkísérő Czobor Mátyás, Zalaegerszeg polgármestere, valamint kíséretük 1935-ben.

ZALALÖVŐ

בצר לי אקרא יהוה

„GYÁSZOMBAN TÉGED HÍVLAJ, ISTENEM.”
(II. Sám. k., 22,7)

ZALALÖVŐ, AVATÁS 2009. 10. 01.

A fontos kereskedelmi utak mentén fekvő nagyközség a 18. század közepétől vonzotta a zsidó betelepülőket. Az 1782-es zsidó-összeírás már kiemeli a zsidóság lövői zsinagógáját.

1929-ben a hitközség lélekszáma 305 fő volt, s a tagok anyagi áldozatvállalásával 1930-ban új zsinagóga épült. 1944 áprilisában 191 tagot számolt a hitközség.

A zalalövőieket több csoportban szállították a zalaegerszegi gettóba, az utolsókat május 16-án vonattal.

A holokauszt 9 túlélője a zsinagógát romokban, a temetőt feldúlva találta.

A zsinagógát azóta lebontották. A faluban 1946-ban még 19 zsidó élt.

LENTI

שמעתי ותרגזו בטני לקול צללו שפתי

„HALLOTTAM, ÉS MEGRENDÜLT BELSŐM, A HÍRRE MEGREMEGTEK AJKAIM.”
(Hab. 3,16)

LENTI, AVATÁS 2012. 04. 18.

Lentiben az 1800-as évek elején telepedtek meg izraelita felekezetű kereskedők.

1925-ben villanytelep létesült a jóvoltukból, megszervezték a közvilágítást, szappan — és kávégyárat üzemeltettek. A holokauszt során elhurcoltak közül mindössze 13-an tértek haza. Történetüket 2006-ban két gimnazista, Almási Péter és Tamás Máté dolgozta fel.

A felújított sírkert 851 m2 nagyságú. A temetőt kilencedikként újították fel a zalai program keretében, felavatására 2012 áprilisában került sor Manningér Jenő, Pintér László országgyűlési képviselők és Zoltai Gusztáv ügyvezető elnök részvétele mellett. A ravatalozó betonvázát emlékfallá egészítették ki.

והיללו שירות היכל

„JAJJÁ VÁLTOZTAK A SZENTÉLY ÉNEKEI.”
(Ámosz 8,3)

Manninger Jenő akkori megyei közgyűlési elnök méltatta a vállalkozást, amelynek keretében a 39 zalai zsidó temetőt a megyei önkormányzat támogatását is élvezve újították fel a sírkertet. Itt 1910-ben élt a legtöbb, összesen 110 zsidó ember.

KARMACS

והילילו שירות היכל

„JAJJÁ VÁLTOZTAK A SZENTÉLY ÉNEKEI.”
(Ámosz 8,3)

KARMACS, AVATÁS 2012. 10. 25.

A Sümegre vezető útelágazásnál található, felújított karmacsi temető. Siklósi Vilmos, a zalaegerszegi zsidó hitközség elnöke idézte fel a hét éve zajló temetőmentést. Goldschmied István keszthelyi hitközségi elnök szólt a zsidóságról, jelezve, az 1750-ben idetelepültek leszármazottait a keszthelyi gettóba hurcolták 1944-ben.

HAHÓT

וּבְמִוְתָם לֹא נִפְרְדּוּ

„HALÁLUKBAN SEM VÁLTAK MEG TÓLÜNK.”
(II. Sám. k., 1,23)

HAHÓT, AVATÁS 2013. 12. 12.

A Hahóti temetőt 2013 decemberében avatták fel a program a 11.helyszíneként szerepelt. Hahóra a holokauszt után csupán egyetlen férfi tért haza, holott a II. világháború előtt külön iskolája és temploma is volt a felekezetnek ebben a községben. A képen Mayer Istvánné, Juci néni közepén, aki 2014 novemberében már csak az egyetlen holokauszt túlélő Zalaegerszegen.

הן אצעק חסם ולא אענה

„KIÁLTOTTAM ERŐSZAK MIATT, NEM HALLGATTAK MEG.”
(Jób 19,7)

Dr. Kunos Péter jelenlétében avatták a falu volt zsidó temetőjét. A községben 1828-ban még zsinagóga is működött, majd a holokausztban az összes zsidó ember elpusztult, senki sem jött vissza, mondta beszédében Molnár Gyula polgármester.

TORNYISZENTMIKLÓS

יחיו סתיד

„ÉLNEK A TE VÉRTANÚID.”
(Jes. 26,19)

TORNYISZENTMIKLÓS, AVATÁS 2014. 09. 16.

A 14. zsidó temető a sorban, melyet a 2006-ban megkezdett folyamat részeként felújítottak s átadtak. A szónok Pácsonyi Imre volt a megyei önkormányzat nevében, a szertartás vezetője Goldschmied István, a keszthelyi hitközség elnöke volt.

ובמותם לא נפרדו

„HALÁLUKBAN SEM VÁLTAK MEG TŐLÜNK.”
(II. Sám. k., 1,23)

PETHŐHENYE, AVATÁS 2014. 10. 15.

A pethőhenyei temető, mely 1,5 km-re található a község mellett, az 1963-ban megszűnt vasút közelében. Tizennégy sír, öt alap jelzi az itt nyugvókat. Az avatáson Klavaszki Anatolij budapesti kántor is beszélt, s jelen volt az ORZSE (rabbiképző) néhány diákja is.

ZALABAKSA

הן אצעק חסם ולא אענה

„KIÁLTOTTAM ERŐSZAK MIATT, NEM HALLGATTAK MEG.”
(Jób 19,7)

ZALABAKSA AVATÁS, 2014. 10. 30.

A községben a 18. század végétől éltek zsidók, legtöbbször 1890-ben 62 fő. A temető felújítását támogató megyei önkormányzatot Pácsonyi Imre alelnök képviselte, a község nevében Horváth Ottó polgármester méltatta a munkálatok jelentőségét. Az avatási szertartást Goldschmied István vezette.

FELÚJÍTÁSRA VÁRÓ TEMETŐK

BEZERÉD, DIÓSKÁL, GELSE, KISKOMÁROM, LETENYE, NEMESAPÁTI, PAKOD, PÓKASZEPETK,
PUSZTAMAGYARÓ, SZENTPÉTERÚR, ZALAISTVÁND, ZALABÉR, ZALACSÁNY, ZALAKOMÁR,
ZALASZENTGRÓT, ZALAVÁR, ÉS ZALATÁRNOK

Irodalom a tanulmányhoz:

A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Sajtó alá rendezte: Németh László. Zala Megyei levéltár, Zalaegerszeg, 2002.

Braham, Randolph L.: A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája, I. –II. kötet. Park Könyvkiadó, Budapest, 2010.

Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Újvári Péter. Budapest, 1929.

Mészáros Ferenc – Horváth László – Kvassay Judit: Pacsa története. Zalai Kismonográfia 4. Zalaegerszeg, 1998.

Németh László: Zsidók Zalában a XVIII. század első felében. (Zalai Gyűjtemény 35.) Zalaegerszeg, 1994. Németh László – Paksy Zoltán: Együttélés és kirekesztés. (Zsidók Zala megye társadalmában. 1919-1945) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004.

Sozan, Michael: Zsidók egy dunántúli falu közösségében. In: ...és hol a vidék zsidósága? Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva. Budapest 1994. 157-168.

Szarka Lajos: Zala megye zsidó emlékei. Sprinter Könyvkiadó, 2010.

Társadalmi és etnikai konfliktusok a 19–20. században – Konfliktustérképek (Integrált Térinformatikai Rendszer) / A térképen elérhető adatpontok leírásai / Antiszemita zavargások, atrocitások és pogromok vidéken 1881–1884. http://tarsadalominformatika.elte.hu/tananyagok/itr/lecke21_lap20.html#hiv37 (letöltve 2014. november 15.)

Irodalom a képfeliratokhoz:

Szarka Lajos: Zala megye zsidó emlékei. In: „...ideje van a kövek összegyűjtésének.” Ami maradt. [elektronikus dok.] Zsidó emlékhelyek a Nyugat-Pannon EuRégióban. Szerk. Balázs Edit. Szombathelyi Magyar-Izraeli Baráti Társaság, 2008.

